

Graven in Dordrecht

Jacqueline Hoevenberg¹

Afb. 1
Standbeeld van graaf Dirk IV op de nieuw
geconstrueerde Grote Markt in Dordrecht
(foto: Gemeente Dordrecht).

Dordrecht heeft voor zover bekend geen grafelijke hof gekend. Wel wordt er algemeen gesproken en geschreven over een grafelijk domein in de stad.² Het domein wordt gelokaliseerd aan de poort- of waterzijde van de stad, in de omgeving van de Gravenstraat. Tussen 1170 en 1180 was ten noordwesten hiervan de rivier de Merwede doorgebroken en de belangrijke zuidelijke vaarroute naar Antwerpen en Brugge ontstaan. De eenvoudige oevernederzetting met lintbebouwing werd vervolgens opgenomen in het systeem van grafelijke riviertollen en de groei tot stad werd ingezet. Het snel rijker en onafhankelijker wordende Dordrecht kon met name in de 13e eeuw rekenen op de warme belangstelling van de Hollandse graven, die altijd om geld verlegen zaten.

Wat is er uit de archiefbronnen in Dordrecht bekend van de grafelijke bemoeienis met de stad, waar heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden en waar zou in de toekomst onderzoek nog mogelijk en zinvol zijn?

Het vroegste Dordrecht

De relatie tussen Dordrecht en de graven van Holland heeft ogenschijnlijk een lange geschiedenis. In de *Annalen van Egmond* (1110-1205) staat immers dat graaf Dirk IV op 13 januari 1049 door zijn vijanden werd vermoord bij Dordrecht, “apud Thuredrech” (afb. 1).³ Het is echter uitgesloten dat met Thuredrech de stad is bedoeld, want noch opgravingen, noch archiefbronnen wijzen op zo’n vroeg bestaan van een stad Dordrecht of zelfs maar een dorp van die naam. Waarschijnlijker is dat hier een veenrivier met dezelfde naam wordt bedoeld.

Dat neemt niet weg dat enige tijd daarna

in dit gebied wel een dorp Thuredrith moet zijn ontstaan. Over de vroegste geschiedenis daarvan tasten we in het duister. De oudste vermelding die op bewoning kan duiden, dateert waarschijnlijk van kort voor 2 mei 1122.⁴ In een beschrijving van de goederen die de Duitse koning Hendrik IV in 1064 van de Utrechtse kerk had geïsurpeerd, is sprake van een gebied “usque Thuredrith cum capella noviter constructa” (tot Dordrecht met de onlangs gebouwde kapel). Dit wijst op de aanwezigheid van een bewoningskern of mogelijk een dorp Dordrecht. Uitzonderlijk was dat niet: aan de oever van de rivier de Dubbel, in de latere Grote

Waard, stonden zelfs in de 11e eeuw al kerken: in Wolbrandskerke/Kruiskerke en in Erkentrudenkerke.⁵

Het is de vraag of de kapel uit 1122 een voorganger was van de Grote Kerk of van de Nieuwkerk. Op zichzelf lijkt de Nieuwkerk goede kaarten te hebben. Zij zou zijn voortgekomen uit de Sint-Nicolaaskapel die in 1175 door bisschop Godefridus van Utrecht tot parochiekerk zou zijn gewijd. Dit gegeven is echter afkomstig uit het zogenoemde Calendarium van Van Someren, een twijfelachtig vroeg-13e-eeuws geschrift.⁶ De eerste betrouwbare schriftelijke vermelding dateert uit een stadsrekening van 1285-1286⁷ ("Des costers wijf van der Nieuwer kercken van hoenren 5 sol. 3 d."). De onderzoeken die Renaud (in 1942) en Sarfatij (in 1979 en 1983) in de Nieuwkerk hebben uitgevoerd, waren beperkt in oppervlak en diepte. Ze zijn niet uitgewerkt of gepubliceerd. De nu beschikbare gegevens leveren geen aanwijzingen voor de ontstaansdatum van de Nieuwkerk. Bovendien lag de Nieuwkerk eind 13e eeuw nog buiten de stad Dordrecht zelf, in het aangrenzende Daniëlsambacht.

Het is daarom ook zeer goed mogelijk dat de kapel uit 1122 een voorganger was van de Grote Kerk, die in 1203 voor het eerst wordt genoemd: in dat jaar schonk graaf Dirk VII de kerk ("ecclesiam in Durdrecht") aan de cisterciënzerabdij Heisterbach in Königswinter.⁸ Algemeen gaat men ervan uit dat met deze kerk de Grote Kerk wordt bedoeld. Deze viel onder zeggenschap van de bisschop van Utrecht, maar werd betwist tussen de bisschop enerzijds en de Duitse keizer of Hollandse graaf anderzijds.

Er zijn dus enkele schriftelijke indicaties voor een vroeg-12e-eeuws dorp Thuredrith. Maar deze worden vooralsnog niet ondersteund door archeologische data. Uit de opgravingen van Sarfatij rond de Tolbrugstraat Waterzijde blijkt dat de terpfase aan de poortzijde op z'n vroegst kan worden gedateerd in de periode 1175-1200 (de oudste dendrochronologische datering is 1185).⁹ Dit zou dan betekenen dat het dorp pas is ontstaan na de doorbraak van de

Merwede rond 1170 en dat het twintig jaar later zou zijn uitgegroeid tot een stad. Blijken een beschrijving uit 1200 lag die waarschijnlijk al aan beide zijden van de Thuredrith.¹⁰ Meer duidelijkheid over de precieze ouderdom en omvang van het oudste dorp is alleen te verwachten van archeologisch onderzoek tot circa 6m onder de bebouwing van het gebied tussen de vroegere hoogstraten, nu de Voorstraat en de Wijnstraat/Groenmarkt/Grotekerksbuurt.

De graven van Holland en de stad Dordrecht

Wat de vroege ontwikkeling van Thuredrith ook is geweest, kort na 1179 kreeg de geschiedenis van deze nederzetting een nieuwe wending. Graaf Floris III kreeg in dat jaar namelijk uit handen van keizer Frederik I Barbarossa definitief de zeggenschap over de tol van Geervliet en hij stelde vervolgens een systeem van riviertollen in, waarin Dordrecht een centrale positie innam.¹¹ Daarmee stond de Hollandse graaf aan de basis van de ontwikkeling van dorp tot stad.

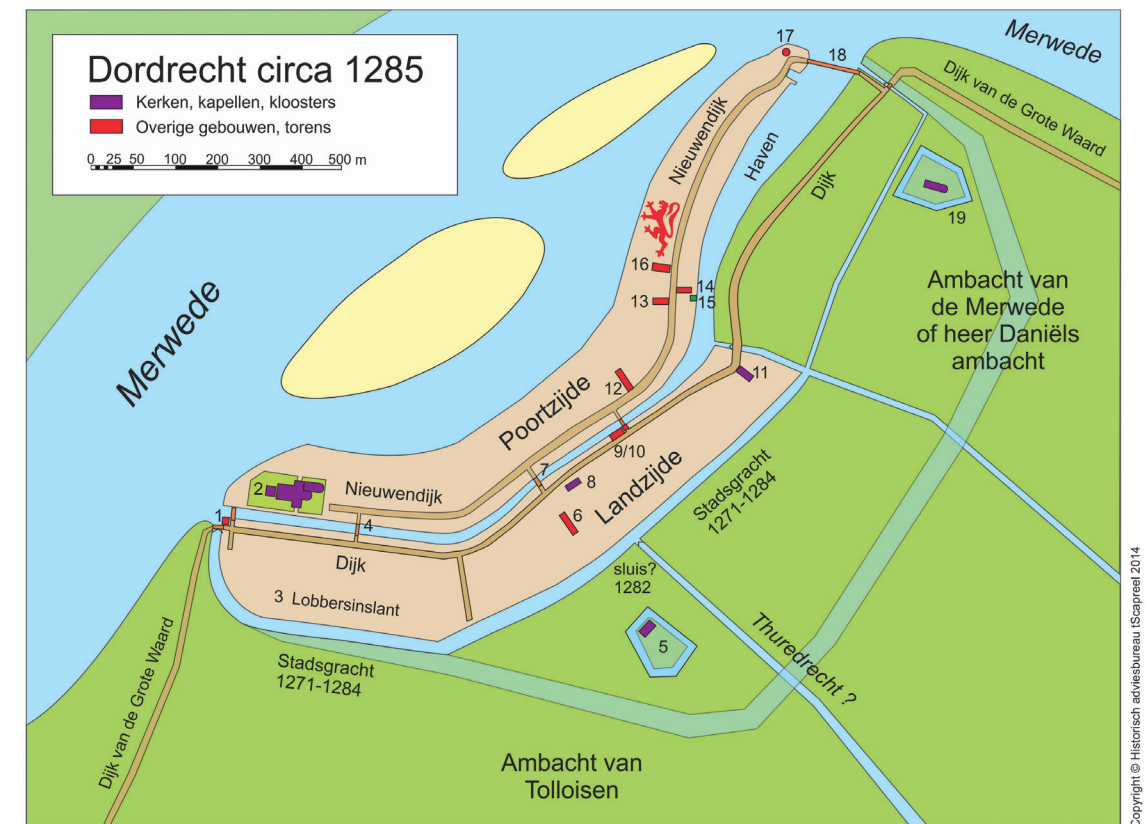
In februari 1200 duiken de graaf van Holland en Dordrecht weer in de archiefbronnen op: in Dordrecht bepaalde graaf Dirk VII samen met gravin Aleid dat hier alleen handel in laken mocht worden gedreven door want- of lakensnijders die lid waren van de broederschap of hanze ("fraternitate et ansa") der Dordtse poorters.¹² Dit geeft ook aan dat er in die tijd al sprake was van enige concurrentie. Dezelfde tekst duidt de inwoners aan als "oppidanos nostros de Durdret" ('onze stedelingen van Dordrecht'; een alternatieve vertaling is 'onze inwoners van de versterkte plaats Dordrecht'). Deze stedelingen worden bestuurd door "scabini de Durdreth", de schepenen van Dordrecht. De omschrijving *oppidum* wijst op een nederzetting die de bescherming van de landsheerlijke of grafelijke macht genoot en als een afzonderlijke rechtsgemeenschap werd beschouwd.

In november van datzelfde jaar moest graaf Dirk VII, als straf voor zijn aanval op Brabant, het bezit van Dordrecht – "opi-

dum Durtreth ex utraque parte aque"¹³ (de stad Dordrecht aan beide zijden van het water) – én de Dordrechtse waard in leen opdragen aan de hertog van Brabant. Dordrecht werd bij die gelegenheid beschouwd als een stad met een eigen stadsbestuur en fungeerde als centrum van een groter gebied. Op 4 november 1203 overleed graaf Dirk VII in Dordrecht. Het Brabantse leenverband zou officieel pas in 1283 worden opgeheven. De in deze oorkonde vermelde waterscheiding in twee delen werd aan het eind van de 13e eeuw ver-

woord in de naamgeving 'poortzijde' en 'landzijde' van de stad.

In juli 1220 gaf graaf Willem I te "Albrechtsberghe" (Aelbertsberg) aan de stad Dordrecht enige voorrechten, waaronder vrijstelling van belasting en dienstplicht en het recht aan schepenen en raden om keuren te maken.¹⁴ Ook mocht Dordrecht vanaf die datum zelf strafbepalingen maken en de wijze van verdeling van de boeten voorschrijven. Daarnaast mocht het voorschriften opstellen tot verzekering van de vrijheid van personen en goe-

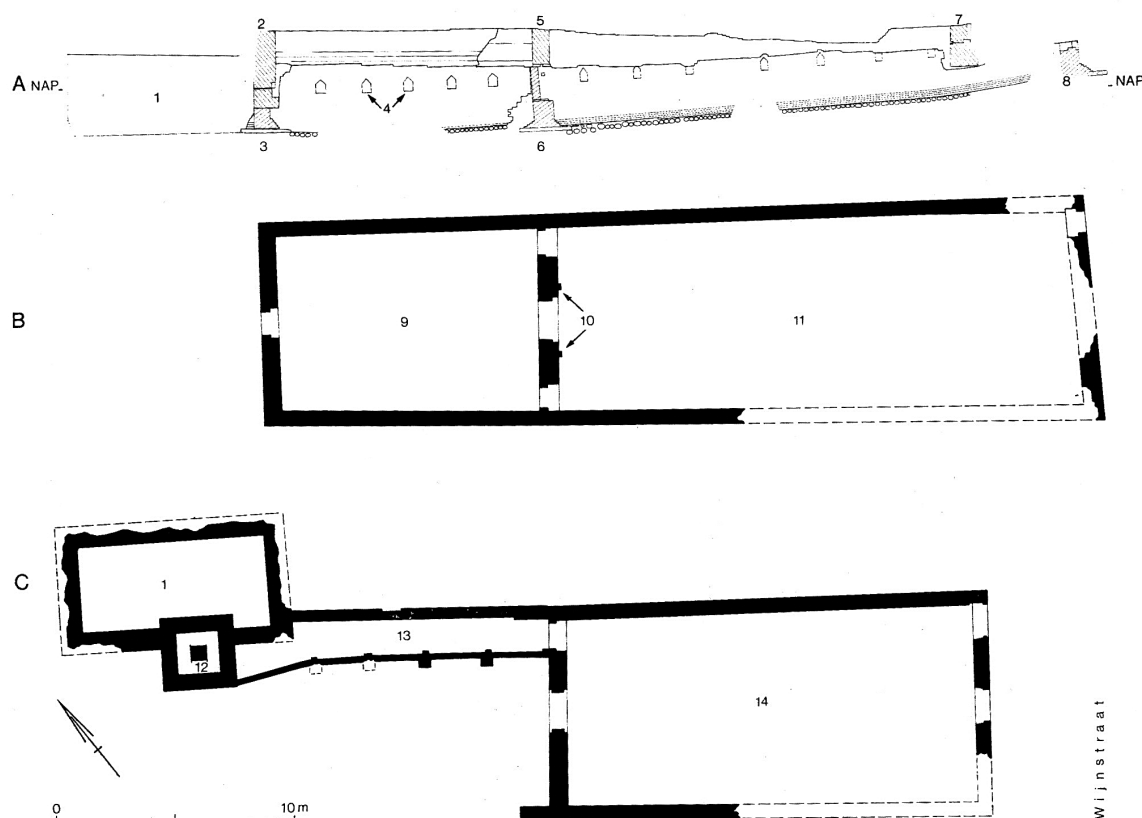
Afb. 2

Plattegrond van Dordrecht circa 1285 met uit archiefbronnen bekende gebouwen en structuren.

1 oude stenen toren (1284) bij de Kerkbrug (1284); 2 kapel (circa 1120) of kerk (1203) of Grote kerk (1284) met aangebouwd Onze-Lieve-Vrouwekoor (1284); 3 Lobbersinslant (1272 en 1284); 4 Pelserbrug (1284); 5 begijnhof (1271); 6 gasthuis (1284); 7 Visbrug (1284); 8 Minderbroederklooster (1246); 9 vleeshal, schepenenbank en gevangenis (1284); 10 tol (1220), tolhuis (1273) en Tolbrug (1284); 11 Augustijnenklooster (1284); 12 Lakenhal (circa 1250); 13 Brandenburg (1284); 14 Meelhuse (1293); 15 kraan (1286); 16 Henegouwen (1283) of Gravenhuis (1284) in het vermoedelijke grafelijke domein; 17 Hoofd (1285); 18 grote brug (1284); 19 Nieuwe Kerk (1285) (kaart: Henk 't Jong, Historisch Adviesbureau tScapreel).

deren. De tegenprestatie bestond eruit dat men de graaf en/of zijn vrouw, wanneer zij naar Dordrecht kwamen, van voedsel en drank moest voorzien en hem jaarlijks in twee termijnen een vaste som van zestig Hollandse ponden zou betalen. In de oorkonde wordt niets vermeld over het installeren van een eigen bestuur – dat was er al – en ook niet over de bouw van een stadhuis of het recht de stad te ommuren. Toch wordt deze grafelijke oorkonde uit 1220 algemeen gezien als de formele stadsrechtverlening aan Dordrecht. De gedachte hierachter is dat de graven Dordrecht al jaren als stad beschouwden en zij dus niet formeel hoefden te erkennen

dat Dordrecht recht had op zelfbestuur, een stadhuis en een stadsmuur. In diezelfde maand juli 1220 schonk graaf Willem I onder andere de hier voor het eerste genoemde tol en de andere inkomsten van de stad Dordrecht als huwelijkscaudeau aan zijn vrouw Maria van Brabant.¹⁵ Op zijn beurt bevoorrechtte graaf Willem II Dordrecht op 28 januari 1252 opnieuw met vrijstelling van belasting en dienstplicht (behalve “een kogge volks”) en met regeling van rechtspraak der schepenen, boeten, poorterschap en panding enz., weer onder beding dat men hem, wanneer hij in Dordrecht kwam, van leeftocht zou voorzien en hem jaarlijks in twee ter-

Afb. 3
Profiel door het Huis Scharlaken met een zwaar verzakte zijmuur met kaarsnissen (A) en de plattegronden van de twee bouwfases (B, 1e fase 1250/75-circa 1360 en C, 2e fase vanaf circa 1360).
1 beerkelder in toren 2e fase; 2 oostmuur beerkelder/toren 2e fase; 3 achtergevel 1e fase; 4 kaarsnissen 1e fase; 5 achtergevel huis 2e fase; 6 scheidingsmuur voorzaal en achterraimte 1e fase; 7 voorgevel 2e fase; 8 voorgevel 1e fase; 9 achterraimte 1e fase; 10 scheidingsmuur 1e fase; 11 voorzaal 1e fase; 12 traptoren voor toren 2e fase; 13 verbindingsgang huis en toren 2e fase; 14 huis 2e fase (Sarfatij 2006).

Afb. 4
Intacte beerkelder van het Huis Scharlaken (2e bouwfase), opgenomen in de nieuwbouw en zichtbaar vanuit de passage Scheffersplein-Grote Markt. In de passage zijn verder de contouren van het Huis Scharlaken (2e bouwfase) aangegeven in de bestrating (foto: Gemeente Dordrecht).

mijnen een som van zestig Hollandse ponden zou betalen.¹⁶ Aan deze jaarlijkse financiële bijdrage van de stad aan de graaf van Holland kwam pas in 1822 formeel een einde.

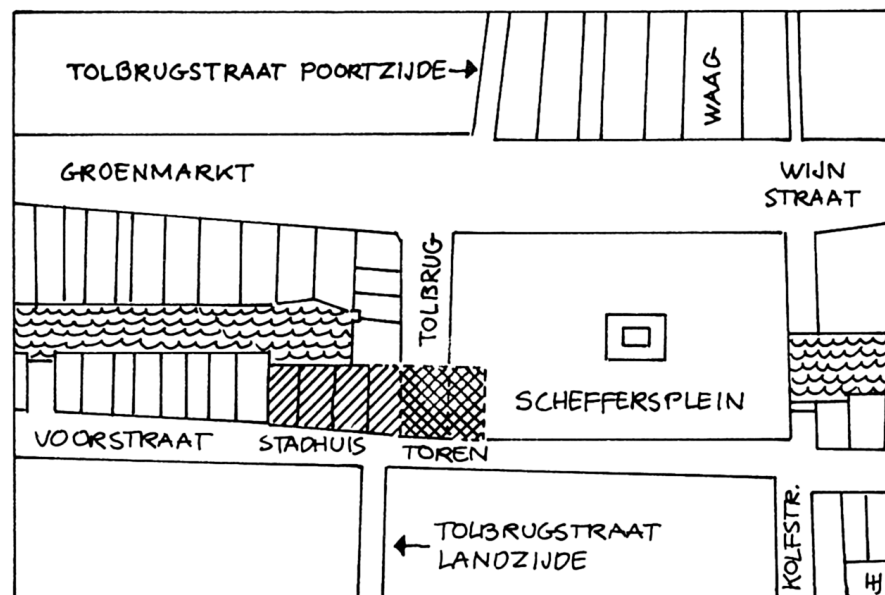
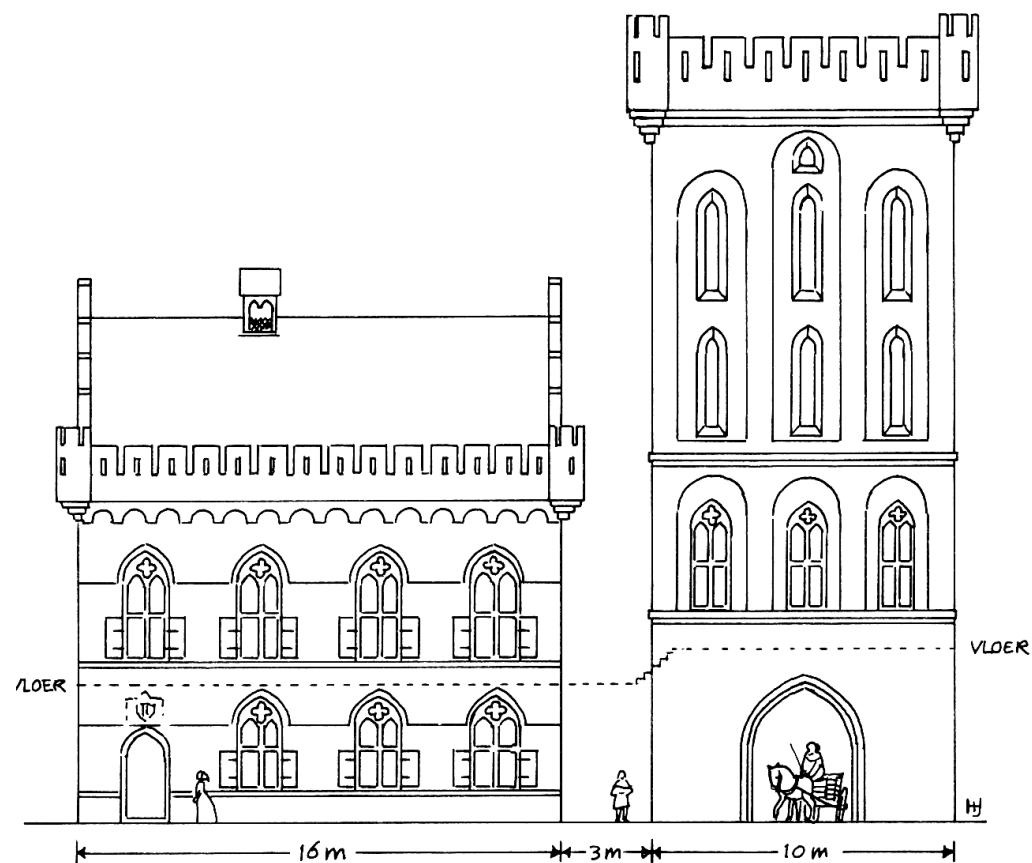
De toestemming om ter versterking en verdediging rond hun stad een gracht te graven – “fossatum circa villam suam” – kregen de burgers van Dordrecht voor het eerst op 6 juli 1271 van de nog zeer jonge graaf Floris V.¹⁷ De oorkonde is in Dordrecht zelf opgemaakt. Verder regelde deze oorkonde de onteigening van landen, huizen en molens en gaf de graaf hierin vier bunders van het bij de stad gelegen Lobersinslant aan de stad, onder terugneming van land dat daarnaast lag. ‘Lobbe’ betekent onvaste of trillende grond. In het direct achter de oever van de Thuredrith liggende klei-op-veengebied was dat een begrijpelijke omschrijving (afb. 2).

De toestemming voor het graven van een gracht werd op 14 september 1284 voor de tweede keer in een oorkonde vastgelegd.¹⁸ Het is niet zeker of de inwoners al meteen in 1271 waren begonnen met de aanleg van de gracht of dat het graafwerk pas na 1284 is gestart. In 1284 werd echter

ook geregeld dat de baljuw het land dat binnen de gracht lag, afstond aan de schepenen en raad van de stad. De heemraden mochten het te betalen bedrag hiervoor vaststellen. De omgrachting werd lange tijd gewoon gracht of stadgracht genoemd, maar heet sinds het begin van de 17e eeuw Spuihaven.

Ten tijde van graaf Floris V zag een grote hoeveelheid grafelijke oorkonden aangaande Dordrecht het licht. Hieruit blijkt duidelijk dat de graaf een hechte relatie met de stad had, maar zich ook in een financiële afhankelijkheidspositie bevond: Dordtse kooplieden leenden hem geld, stonden borg en gingen in gijzeling voor hem, in ruil voor rechten, vrijstellingen, bezit of land. Naast de grafelijke oorkonden geven vooral ook de oudste stadsrekeningen van Dordrecht, van 1283 tot en met 1285, een goed inzicht in deze relatie tussen stad en graaf.

Op 14 september 1284 verleende Floris V Dordrecht ook vergunning tot het bouwen van een nieuwe hal voor gebruik door de stad. Het onderste gedeelte van het huis was bestemd voor de verkoop van vlees, bovenin bevond zich de schepenka-

Afb. 5a-b
Constructietekening en locatie van de vleeshal, schepenkamer en Tolbrugstoren (tekeningen: H. 't Jong).

mer. Daarnaast moest een sterk stenen huis worden gebouwd als gevangenis voor mensen die een misdaad hadden begaan hetzij tegen de stad, hetzij tegen de graaf.¹⁹ Dit suggereert dat Dordrecht geen aparte grafelijke gevangenis of 'gravensteen' had. De graaf droeg het bezit van hal én grond vrijelijk over aan de schepenen en de poorters van Dordrecht. De kosten die de stad vervolgens maakte voor het bouwen van de nieuwe hal, zijn in de stadsrekeningen van 1284 en 1285 goed te volgen. Ze geven ook een mooi beeld van de gebruikte materialen en de ingezette ambachtslieden.

De toch al bevoorrechte positie van handelsstad Dordrecht in het graafschap Holland werd op 6 november 1299 nog eens extra versterkt door graaf Jan I, op voorstel van zijn opvolger Jan II van Avesnes.²⁰ Met de verlening van het stapelrecht kocht Jan I als het ware de loyaliteit van de stad. Het stapelrecht hield in dat alle goederen die stroomafwaarts langs Lek en Merwede werden vervoerd, altijd eerst in de stad Dordrecht moesten worden opgeslagen en te koop aangeboden. Het garandeerde tegelijkertijd dat de schepen de grafelijke tol bij de Tolbrug moesten passeren (afb. 2) en daarin lag het voordeel voor de graaf. Uiteraard gold de tolheffing niet voor de poorters van Dordrecht zelf. In 1338 breidde graaf Willem IV het stapelrecht nog eens uit met het Maasrecht, als schadevergoeding voor een grote stadsbrand. Met dit Maasrecht dwong hij alle schepen van de Oostzee – in 1344 zelfs alle schepen zonder onderscheid – die de Maas invoeren, met hun lading naar Dordrecht te komen.²¹ Voor de stad Dordrecht breekt dan echt een gouden eeuw aan.

Lakenhal, Huis Scharlaken

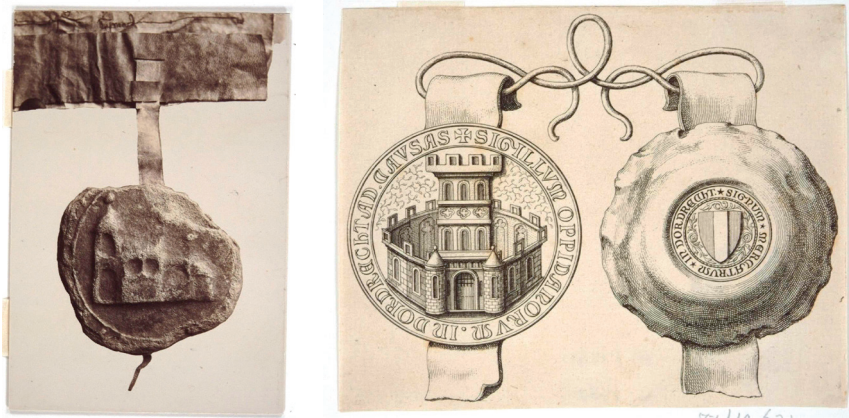
Over de eerste lakenhal van Dordrecht zijn we zeer goed geïnformeerd. In 1986 en 1987 heeft de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) aan de Groenmarkt namelijk de complete fundering van een opvallend groot bakstenen huis opgegraven. Het huis stond met zijn 9 m brede voorgevel op de smalle noordoever van de veenrivier

Thuredrith. Deze noordoever werd al zeker sinds 1203 de Nieuwe Dijk genoemd. Het huis was 35 m diep en het perceel reikte zelfs nog verder, tot aan de daar (toen nog) stromende rivier de Merwede.

De eerste fase van het bakstenen huis is gedateerd op 1225-1250. Het huis bestond uit twee ruimtes: de voorzaal was 23,5 m diep en de achterzaal nog eens 11,5 m. Beide ruimtes hadden geen vensters, maar wel twee doorgaande rijen van in totaal 30 lamprissen op regelmatige afstand van elkaar. Er waren geen haarden of vuurplaatsen aanwezig. Beide zaken lijken samen met de grootte van het huis te wijzen op een representatief gebouw met een openbare functie en al tijdens de opgraving werd gedacht aan de functie van wanthuis of lakenhal. In de markthal was ruimte beschikbaar voor circa dertig kramen met een gemiddelde breedte van 195 cm (afb. 3). Bekend is dat de Dordtse lakenkooplieden hun marktkramen tegen betaling in leen kregen van de graaf van Holland.²² In dit kader is de al genoemde oorkonde van graaf Dirk VII uit 1200 over het lakenkopersbroederschap in Dordrecht van belang. De naam Huis Scharlaken voor de markthal komt pas in 1312 voor het eerst voor,²³ maar lijkt – een eeuw na de bouw – de functie als (eerste) lakenhal van Dordrecht te bevestigen. De graaf was eigenaar van het huis. Rond 1360 is de markthal in particulier bezit overgegaan.²⁴ De bovenbouw werd afgebroken en op de oude fundering werd een nieuw (woon)huis opgetrokken. De voorgevellijn werd 5 m noordwaarts teruggezet tot de huidige rooilijn en de diepte van het huis werd aanzienlijk verkleind, van ruim 35 m naar 18,5 m. Achter de oorspronkelijke achterruimte werd in de tweede fase een beerkelder met traptoren gebouwd. Later kreeg het huis verschillende functies, waaronder tot 1931 die van stadswaag. Tijdens de saneringsgolf in de jaren zestig van de 20e eeuw werd het Huis Scharlaken gesloopt (afb. 4).

Waar tussen 1360 en 1383 de lakenhandel plaatsvond, is niet bekend. In 1383 werd gestart met de bouw van een nieu-

Afb. 6a-b
Links het stadszegel met een kerk dat zeker van 1240 tot 1255 in gebruik was, rechts het stadszegel met de ommuurde toren dat rond 1286 in Dordrecht in gebruik werd genomen (foto: Regionaal Archief Dordrecht, inv.nr. 551_50568 en 551_10671).

we lakenhal of handelsbeurs, de zogeheten Vlaamse Hal.²⁵ De stad én graaf Albrecht wilden hiermee in roerige tijden de handelsmogelijkheden vergroten en de handel aantrekkelijker maken. De grote nieuwe hal werd dwars over de (Voorstraats)haven heen gebouwd. In 1387 was de hal nog niet klaar, maar regelde het stadsbestuur wel al de lakenhandel op en buiten de hal.²⁶ De hal bleek helaas geen groot succes en kreeg in 1544 een nieuwe functie, namelijk die van stadhuis.²⁷ Een geslaagde herbestemming, want de gemeenteraad vergadert hier nog wekelijks. Uiteindelijk verhuis-

de de lakenhandel in 1544 naar de oude Watersteinstoren bij de Nieuwehaven, waar de lakenhandel rond 1750 eindigde.

Tol, tolhuis en Tolbrug

Dordrecht kreeg van graaf Floris III een centrale rol in het riviertsysteem. De tol was een goede bron van inkomsten en in juli 1220 gaf graaf Willem I deze als huwelijkscadeau aan zijn vrouw Maria van Brabant.²⁸ De Dordtse tol werd ook wel de Hulec- of Zwiigende tol genoemd.²⁹ De gravin plukte hier lange tijd de rijke vruchten van. De Dordtenaren probeerden hier uiteraard ook een (extra) graan-

tje van mee te pikken. Op 22 februari 1266 vaardigden baljuw, schout, schepenen en raden van Dordrecht namelijk een verordening uit die het de burgers van Dordrecht verbood vreemdelingen te helpen bij het ontduiken van de grafelijke tol.³⁰

Pas in 1273 is er in de bronnen sprake van een grafelijk tolhuis in Dordrecht,³¹ maar helaas zonder nadere plaatsaanduiding. Voor de locatie zijn wel aanwijzingen te noemen. In december 1284 liet de stad de Tolbrug bouwen³² – de tweede brug over de Thuredrith/haven – en het ligt voor de hand de tol en het tolhuis in de directe omgeving daarvan te zoeken. Tijdens archeologische onderzoeken ten westen van de Tolbrug, in de omgeving van de lakenhal, zijn geen aanwijzingen voor een grafelijk tolhuis aangetroffen. Het is daarom waarschijnlijker dat het tolhuis aan de overkant van de Thuredrith lag, aan de oostzijde van de Tolbrug. De ligging van de tol zo diep de haven en de binnenstad in is opvallend, maar zal met de versmalling van de rivier/haven te maken hebben. Ten noordoosten van de Tolbrug was het water relatief breed. De haven ten zuidwesten van de Tolbrug was aanzienlijk smaller en beduidend moeilijker toegankelijk voor schepen. Tegenwoordig is deze scheiding tussen het brede en het smalle deel van de haven nog steeds terug te vinden in de naamgeving van de haven: ten noordoosten van de Tolbrug de Wijnhaven, ten zuidwesten de Voorstraatshaven. De Tolbrugstraat aan weerszijden van de brug vormde samen met de haven eeuwenlang de grens tussen de vier kwartieren van de stad.

Al rond 1400 verloor de Dordtse tol zijn centrale plaats. Dat gebeurde om diverse redenen: verandering in scheepvaartroutes, opkomst van andere Hollandse steden, de Arkelse oorlogen en de politieke onenigheid tussen de stad en graaf Willem VI. De liefde tussen stad en graaf was sterk bekoeld en de relatie verslechterde verder doordat de graaf na de Sint-Elisabethsvloed van 1421 naar de mening van Dordrecht te weinig steun bood bij het bestrijden van de gevolgen van de vloed.³³

Uiteindelijk verpandde de graaf in 1436 de Dordtse tol aan een particulier.³⁴

Vleeshal, schepenbank en gevangenis, 1284-1544

Nadat graaf Floris V officieel toestemming had gegeven, bouwde de stad (getuige de vele meldingen in de stadsrekeningen in 1284) een nieuwe hal met daarin de vleeshal en de schepenkamer en daarnaast een stevige stenen gevangenis. Wouter van Gouthoeven, een in 1577 geboren Dordtenaar schreef: “Het oude stadhuys plach te staen op ende neffens de Tollebrugghe soe dat men over de Brugge daer onder door ging; ende hadde een seer ouden Toorn, afgebroken ontrent den jare 1540 uyt vreesse dat hy van ouderdom soude gevallen hebben.”³⁵ Het nieuwe complex werd dus gebouwd bij de Tolbrug en wel aan de havenzijde van de Voorstraat (afb. 5a-b).³⁶

Het is verleidelijk om in de Tolbrugstoren, die pas in 1322 “den torn boven tollenberghe” werd genoemd,³⁷ het stevige stenen huis ofwel de gevangenis te zien, maar daarvoor bestaat geen bewijs. Aan de andere kant is het wel opvallend dat de stad Dordrecht rond de bouw van de hal een nieuw stadszegel in gebruik nam. Tot die tijd werd op het zegel een kerk met kerktoeren afgebeeld, maar rond 1286 werd dit vervangen door een zegel met een ommuurde gekanteelde toren (afb. 6a-b en 7).

Het gehele complex werd rond 1544 alweer gesloopt vanwege grote bouwvalligheid.³⁸ De vleeshal had zich al vóór 1409 verplaatst naar de poortzijde van de stad, naar een locatie naast de Vlaamse lakenhal en bijna tegenover de Vleeshouwersstraat.³⁹ De schepenkamer en mogelijk ook de gevangenis verhuisden uiterlijk in 1544 naar de toen tot stadhuis herbestemde Vlaamse Hal. De zware gekanteelde Vuilpoort aan de zuidwestrand van de stad werd sinds 1390 Gevangentoren genoemd en als zodanig gebruikt door de baljuw.⁴⁰ Het centrum van bestuur en van een deel van de handel heeft zich aan het eind van de 14e eeuw in elk geval in zuidelijke richting

Afb. 7
De ommuurde stad Dordrecht, detail uit het Sint-Elisabethsaltaar, circa 1490. Tussen de Grote Kerk en de Nieuwkerk torent de Tolbrugstoren met arkel-torentjes boven de stad uit (foto: Rijksmuseum Amsterdam).

Afb. 8a-b
Een zilveren munt, een zogenoemde dordracensis, geslagen in Dordrecht, 1293-1296. Links: het portret van graaf Floris V met waarschijnlijk de tekst F COMES OLLANDIE (Floris graaf van Holland). Rechts: de andere zijde met de tekst MONETA-DOR-D'CI (Moneta Dordracensis Civitatis: munt van de stad Dordrecht) (foto: Regionaal Archief Dordrecht, archeologische collectie inv.nr. 0220.000.007).

Afb. 9
Muntpoortje met bovenin de tekst: DIT-IS-DIE-MVINTE-DES-ROM-KEYSERS ENDE-GRAEF-FELICKHEYTS-VAN-HOLLANDT en aan de zijkant twee keer het jaartal 1555 (foto: Regionaal Archief Dordrecht, inv.nr. 551-55022, circa 1887).

verplaatst, dieper de stad in en verder weg van het zogenoemde grafelijke domein. Rond de Tolbrug hebben in het verleden al veel vérgaande bodemingrepen plaatsgevonden. Zo is in 1854 boven de haven het huidige Scheffersplein gecreëerd, gebouwd op stalen spanten. De houten Tolbrug is hierbij geheel verdwenen. Op de locatie van de vleeshal en de Tolbrugstoren is nog nooit onderzoek gedaan: hier staat nog steeds monumentale bebouwing dwars over de haven.

De Munt van Holland

Dordrecht heeft lange tijd een eigen munthuis gehad. Volgens sommigen vestigde graaf Dirk VIII het grafelijk munthuis al in 1196 in Dordrecht, maar in de archiefbronnen wordt de grafelijke munt in Dordrecht pas in 1283 voor het eerst genoemd: “in moneta nostra apud Dordrecht”.⁴¹ Hoewel er incidenteel in andere steden werd gemunt, was Dordrecht de belangrijkste muntplaats in Holland (afb. 8a-b). De locatie van de oudste munt in Dordrecht is niet bekend, maar vermoedelijk moet die toch aan de poortzijde van de stad worden gezocht, nabij het zogenoemde grafelijke domein. In 1294 werd, in verband met de veilige opslag van Engelse zilverlingen, voor de muntslag speciaal een toren in gereedheid gebracht.⁴² De verleiding is groot in dit geval aan de Tolbrugstoren te denken. Het zou theoretisch echter ook de in 1293 vermelde grote stenen toren nabij de Grote Kerk kunnen zijn, een voorganger van de al genoemde Vuilpoort.

Pas in 1376 kocht graaf Albrecht van Beieren een stuk grond met opstallen voor de definitieve vestiging van de Hollandse munt.⁴³ Dit perceel bevond zich aan de landzijde van de stad. In 1555 gaf keizer Karel V, graaf van Holland, opdracht het muntgebouw volledig te vernieuwen (afb. 9).⁴⁴

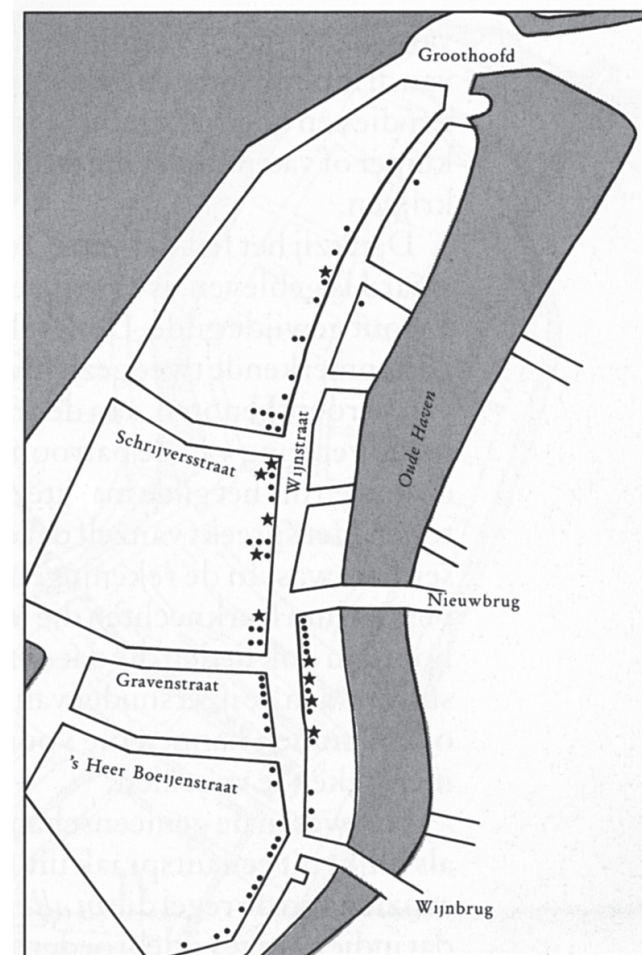
Nog steeds strekt het gebouwencomplex van de voormalige Munt zich over een lengte van meer dan 110 m uit, van de Voorstraat Noord (voorzijde) tot de Doelstraat (achterzijde). In 1807 werd de Munt naar Utrecht verplaatst.

Grafelijk domein aan de poortzijde

Algemeen wordt het gebied tussen Wijnstraat, Gravenstraat en Schrijversstraat aan de poortzijde van Dordrecht omschreven als het grafelijke domein. Hier stond een aantal grote bakstenen huizen die grafelijk bezit waren, al dan niet in leen uitgegeven. Uit de 13e en 14e eeuw zijn aan de Wijnstraat bijvoorbeeld de huizen Henegouwen, 't Meelhuus, Brandenburg, Vreugdenburg en Middelburg bij naam bekend.⁴⁵ Nabij de grote stenen huizen, aan de havenzijde van de Wijnstraat, stonden aanvankelijk één en later drie kranen: de grote kraan, de kleine of Wijngaartkraan en de kraan Swartsenborg. De kranen waren grafelijk bezit en werden in leen uitgegeven aan zogenoemde schroders. Al vóór 1232 zorgden deze leenmannen voor de organisatie van het laden en lossen van wijnvaten en de distributie van zout. Het ambacht was direct gekoppeld aan de exploitatie van de windas of kraan. De meeste huizen aan de Wijnstraat waren voorzien van (wijn)kelders (afb. 10). In de 14e eeuw werd de grafelijke wijnvoorraad bijvoorbeeld opgeslagen in de kelders van 't Meelhuus, aan de havenzijde van de Wijnstraat naast de kleine kraan, én in de kelders van Huis Middelburg, bijna recht tegenover de kleine kraan naast Huis Brandenburg.⁴⁶ Het grafelijke domein was het toneel van de bloeiende en winstgevende wijnhandel. In de loop van de 14e eeuw gaf de graaf ook land en huizen aan de landzijde van de stad in leen uit, bijvoorbeeld aan het Steegoversloot en in de Nieuwstraat. Opvallend in dit kader is dat graaf Albrecht van Beieren aan het eind van die eeuw zijn herberg aan de poortzijde van de stad verkocht en hem verhuisde naar de landzijde: van de Wijnstraat of Nieuwedijk naar de Voorstraat.

Huis Henegouwen en Huis Leeuwenburg: de grafelijke herberg

De tijdelijke huisvesting van de graaf en zijn gevolg was zeker sinds 1220 door de stad geregeld. De stadsrekening van 24 december 1284 maakt expliciet melding van het grafelijk huis: “...ende verterden

Afb. 10
Overzicht van wijnkelders (ster) en kelders (stip) aan de Wijnstraat in 1558 (tekening: A. van der Kloot, Herwaarden et al. 1996).

soe oppe graven huse ende op Brandenburg”. Algemeen wordt aangenomen dat hier met het gravenhuis Huis Henegouwen wordt bedoeld. Dit huis staat nog steeds – maar wel in aangepaste vorm – op de hoek Wijnstraat-Gravenstraat (afb. 11a-b). Waarschijnlijk was Willem uten Steenhuse, die veelvuldig in de stadsrekeningen wordt vermeld, in die tijd de gastheer van de graaf. Huis Henegouwen wordt al in de stadsrekening van 29 juni 1283 expliciet genoemd, omdat schepen en raad op die dag daar een maaltijd

Afb. 11a-b
De grafelijke herberg Huis Henegouwen, hoek Wijnstraat-Gravenstraat en het huidige straatnaambord (foto: Gemeente Dordrecht).

genoten. Hieruit blijkt nog geen directe relatie van het huis met de graaf, wel met het Dordtse stadsbestuur. Waar de graven vóór 1284 in Dordrecht hun herberg hadden, is niet bekend.

Eind 1293 kocht graaf Floris V in Dordrecht 'Ricouts husinghe', dat in bezit was van Ricout van Noordeloos.⁴⁷ Hij betaalde hiervoor duizend Engelse ponden en gaf opdracht om het blijkbaar behoorlijk vervallen huis en de stal te herbouwen of te renoveren, zodat het als herberg dienst kon (blijven?) doen. Ricout

moest ook voor tafels en schragen en dertig bedden met lakens zorgen.⁴⁸ Blijkbaar had Ricout een goede persoonlijke relatie met de graaf, want hij staat te boek als zijn knaap, borg, schuldeiser, waard én rentmeester. In 1311 trad hij ook op als schepen van Dordrecht. Als dank voor zijn verdienste werd Ricout in 1316 heer van het ambacht Tolloysen.⁴⁹

In 1331 wordt de grafelijke herberg omschreven als "mijns heren husinghen te Dordrecht in heren rycouts steghe".⁵⁰ De Heer Ricoutssteeg is de voorloper van de huidige Gravenstraat, die pas sinds 1384 zo wordt genoemd. In 1352 werd timmerwerk in het huis uitgevoerd, getuige de grafelijke rekening "van eenre camer te beschieten ende te maken op thuus te Heneg(houwen) Tordrecht in miine heren herberghe". Op 5 mei 1389 verkocht graaf Albrecht van Beieren het Huis Henegouwen voor duizend Gentse schilden in vrij eigendom aan zijn rentmeester Lambrecht Koc Bruynszn., poorter van Dordrecht.⁵¹ Het huis verloor daarmee zijn functie van grafelijke herberg. In de 15e eeuw werd een nieuw huis gebouwd, dat zich uitstrekt over twee percelen: het kleinere hoekhuis Tolloysen en het grotere buurhuis Henegouwen. Het huidige Huis Henegouwen is een rijksmonument en zal in de nabije toekomst samen met de buurpanden opnieuw de functie van herberg ofwel stadshotel krijgen. Als zich daarbij de noodzaak voor archeologisch onderzoek voordoet, kan dat aanvullende informatie leveren. Naar verwachting zal dat beperkt blijven tot de kelders van de beide oorspronkelijke huizen.

In 1385 nam graaf Albrecht van Beieren een al bestaand huis aan de Voorstraat in gebruik als grafelijke herberg: 'Reynouts Huyse'.⁵² Op 23 mei van dat jaar nam hij hier namelijk de nieuwe schepenen en raden de eed af. Waarschijnlijk was het huis toen nog in particulier bezit, maar het is zeker sinds 20 juni 1396 een erfelijk grafelijk leen (afb. 12).⁵³ Hendrik van Malburg was toen de eerste herbergier/gastheer en het huis droeg de namen Porte Malburg of Huis Leeuwenburg. Het grafelijk leen werd pas formeel beëindigd

in 1613, toen het huis overging in particuliere handen. Het droeg nog lange tijd de naam Mijnsherenherberg. Op de locatie van de herberg, nu Voorstraat 244, heeft de gemeente Dordrecht in 2008 een uitgebreid archeologisch onderzoek uitgevoerd.⁵⁴

De twee belangrijkste grafelijke herbergen zijn hiermee benoemd: de vroegste aan de poortzijde van de stad, de latere aan de landzijde van de stad. Mogelijk gebruikte de graaf in de 13e eeuw ook het huis Brandenburg, dat in de stadsrekeningen van 1284-1285 wordt vermeld, als herberg: "doe die nieuwe scepenen rekenen op Brandenburg metten ouden 2 s. van drinkene an wine", en "doe men verscref die hantvesten op Brandenburg."⁵⁵ In de 15e eeuw werd ook het Huis Bleyenburgh nog als grafelijke herberg gebruikt (afb. 13).

Minderbroeders, begijnen en augustijnen

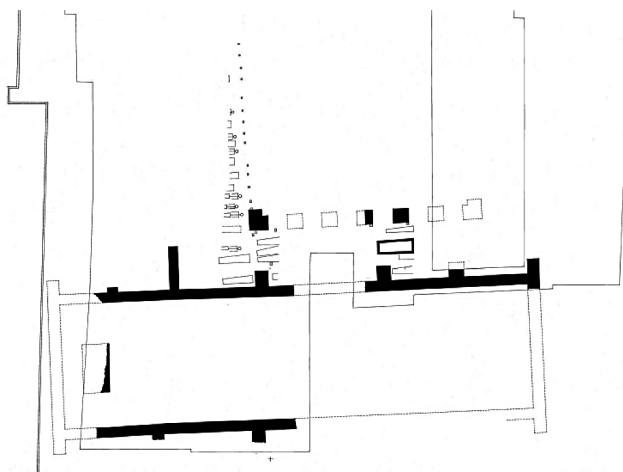
Rond 1246 ontstond aan de Voorstraat in Dordrecht het eerste Hollandse minderbroederklooster.⁵⁶ De minderbroeders genoten grafelijke gunst. In 1248 droeg bijvoorbeeld graaf Willem II zijn tolgaarders te Niemansverdriet op de minderbroeders in Dordrecht van wijn te voorzien zodra zij daarom vroegen.⁵⁷ De grafelijkheid gebruikte het klooster soms voor gerechtelijke bijeenkomsten, voor het eerst in 1252 en voor het laatst in 1330/1331. Vanaf 1284 maakten ook het stadsbestuur en de gilden gebruik van de kloosterruimtes. In 1576, na de Reformatie, werd de kerk voor afbraak verkocht. Op de locatie van het kloostercomplex heeft de ROB in 1982 een groot archeologisch onderzoek uitgevoerd. Hieruit is gebleken

Afb. 12
14e-eeuwse schouw uit de grafelijke herberg Huis Leeuwenburg, met mogelijk de portretten van graaf Albrecht en zijn vrouw Margaretha. In tekening de vermoedelijk enige contemporaine portretten van dit gravenpaar uit de tesoriersrekening van Peter Kamerouwer (1358-1360). De schouw is herplaatst in de Groene Zaal van het Hof, de vroegere slaapzaal van het Augustijnenklooster (foto: Gemeente Dordrecht).

Afb. 13
De Beurs, ook wel het Marktveld, ten noordwesten van de Tolbrug, aquarel van Aert Schouman, 1744. Links de vleeshal uit 1679, vroeger de Beurs, aan de overzijde de 14e-eeuwse Waag met trapgevel (oorspronkelijk Huis Scharlaken), rechts het Huis Bleyenburgh of Reuzenhuis (foto: Regionaal Archief Dordrecht, inv.nr. 552_G736).

Afb. 14
Plattegrond van de eerste bouwphase van de kerk en het hof van het Minderbroedersklooster, circa 1246-1248. In deze eerste fase lag de kerk parallel aan de Voorstraat op de oever van de Thuredrith (tekening: M.J.A. de Haan, ROB).

dat het complex drie bouwfases heeft gekend (afb. 14).⁵⁸ Het begijnhof in Dordrecht – gelegen aan de huidige straat met de naam Bagijnhof – wordt in 1271 voor het eerst genoemd in het testament van gravin Aleid van Avesnes.⁵⁹ Uit haar testament blijkt duidelijk haar affiniteit met bedelorden en begijnhoven. Volgens een (late) bron van 24 juni 1326 zou de grafelijkheid betrokken zijn geweest bij de stichting van dit hof in Dordrecht: “want ’t beggynhoff voersz van onse voorvaders graven van Holland eerst gefondeert ende gesticht is.”⁶⁰ Op de locatie van dit hof heeft nooit archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Het ligt aan de landzijde van de stad, in een deel waar de sanering uit de jaren zestig van de 20e eeuw heftig heeft toegeslagen. Hier vond nieuwbouw na nieuwbouw plaats en de middeleeuwse infrastructuur is hier dan ook volledig

verdwenen. Archeologisch onderzoek op deze locatie zal geen bruikbare informatie over het begijnhof meer opleveren. Het Augustijnenklooster lag ook aan de Voorstraat en is waarschijnlijk pas gesticht tussen 1282 en 1284.⁶¹ Het wordt genoemd in het testament van Floris van Henegouwen – zoon van gravin Aleid en neef van graaf Floris V – uit 1285.⁶² Mogelijk is het klooster door graaf Floris V gesticht, maar die gedachte is slechts gefundeerd op een overlevering in een veel latere bron.⁶³ In de eetzaal van het klooster vond in juli 1572 de eerste vrije Statenvergadering plaats. Het kloostercomplex heeft grote veranderingen ondergaan, maar kerk, hof, tuin, slaapzaal en eetzaal (nu bekend als Statenzaal) bestaan nog. In het complex wordt in 2015 het historisch museum Het Hof gehuisvest. Binnen het complex zijn een paar kleine archeologische onderzoeken uitgevoerd, die helaas weinig informatie over het oudere kloostercomplex hebben opgeleverd. Uitzondering hierop is een onderzoek in 1972,⁶⁴ waarbij een muur van de kloosterhof, het lavatorium en de centrale waterput zijn teruggevonden. Deze zijn destijds al in de bestrating van het Hof zichtbaar gemaakt (afb. 15).

Conclusie

De stad Dordrecht had met toestemming van de Hollandse graven rond 1285 de nu nog altijd herkenbare vorm en omvang bereikt. De verlening van het stapelrecht in 1299 en het Maasrecht in 1355 door de Hollandse graven aan de stad Dordrecht leidde tot de grootste bloei van de stad en van de aanzienlijke uitbreiding van de bebouwing binnen de stadsgracht in de periode 1350-1450: de gouden eeuw van Dordrecht.

Noten

1. De auteur is senior archeoloog beleid & advies van de gemeente Dordrecht.
2. In dit artikel gaat de aandacht alleen uit naar de stad Dordrecht en wordt het buitengebied – de Grote Waard – buiten beschouwing gelaten.
3. Gumbert-Hiepp 2007, 128-129.
4. Koch 1970, nr. 86. Het stuk is gedateerd op 2 mei 1064, maar algemeen wordt het als een falsum beschouwd en moet het stuk dateren van kort vóór 2 mei 1122.
5. Dorst & Bosman 2013, 54-66 (het in 1421 verdrongen dorp Wolbrantskerke/Kruiskerke). De uitwer-

De archiefbronnen zijn en blijven waarschijnlijk de belangrijkste bronnen voor informatie over de invloed van de Hollandse graven op het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de stad Dordrecht. De mogelijkheden voor archeologisch onderzoek zijn beperkt vanwege de nu nog ruim aanwezige monumentale bebouwing in de binnenstad. Bovendien is archeologisch onderzoek op een aantal in dit kader belangrijke locaties inmiddels vrijwel zinloos vanwege de zware en diepe bodemverstoring die vooral in de 20e eeuw is veroorzaakt door nieuwbouw.

Gemeente Dordrecht
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
j.hoevenberg@dordrecht.nl

Afb. 15
Het Hof in Dordrecht. Linksachter de twee gotische spitsbogen van de kloosteromgang. In het plaveisel de contouren van de kloosteromgang, het lavatorium en de centrale waterput (foto: Gemeente Dordrecht).

- king en publicatie van het archeologisch onderzoek naar het in 1421 verdrongen dorp Erkentrudenkerke (onderzoek gedaan in 1990) is in uitvoering.
6. Freling & Van Hagen 1982, 42.
 7. Burgers & Dijkhof 1995, 48 (1285-1286, vel 48, regel 25).
 8. Koch 1970, nr. 261. Het stuk dateert van vóór 5 november 1203, want Dirk overleed op 4 november.
 9. Sarfatij 2007, 53-57 en tabel 11.
 10. “comes resignavit in manus ipsius ducis opidum Durtreth ex utraque parte aque Durtret[s]werde, Harredeswerde ...” (de graaf overhandigde aan de hertog [van Brabant] de handelsnederzetting Dordrecht aan beide zijden van het water ...); Koch 1970, nr. 244, 3 november 1200).
 11. Bos-Rops 1993, 31-32; Smit 1997, XXII.
 12. Koch 1970, nr. 241.
 13. Koch 1970, nr. 244.
 14. Koch 1970, nr. 406.
 15. Koch 1970, nr. 405.
 16. Kruisheer 1986, nr. 270.
 17. Kruisheer 1992, nr. 1561.
 18. Kruisheer 1997, nr. 2184.
 19. Kruisheer 1997, nr. 2179.
 20. Dijkhof & Kruisheer 2005, nr. 3532.
 21. Niermeyer 1941, 6.
 22. Koch 1970, nr. 241; Jensma 1984, 7; Benschop 1988, 2.
 23. Balen 1677, 654.
 24. Sarfatij 1994, 47; Benschop 1988, 1.
 25. Stadsarchief I, inv.nr. 4, f. 20v, nr. 84. Volgens dit archiefstuk is de bouw gestart op 17 juni 1383. Stades-Vischer 1984, 1-6.
 26. Stadsarchief I, inv.nr. 4, fol. 20v, nr. 84; Stades-Vischer 1984, 6.
 27. Stades-Vischer 1983, 7 en 81; Jensma 1984, 13-28.
 28. Koch 1970, nr. 405.
 29. Dalen 1912, 133.
 30. Kruisheer 1992, nr. 1408.
 31. Kruisheer 1992, nr. 1637.
 32. Burgers 1995, 34 (stadsrekening 1284-1285, uitgaven, vel 32, regel 9).
 33. Van Herwaarden 1996, 161; Smit 1997, XIV.
 34. Smit 1997, XXIII.
 35. Gouthoeven 1620.
 36. Register der reetrekken, circa 15 augustus 1419, Regionaal Archief Dordrecht.
 37. Dozy 1893, 108.
 38. Stadsarchief I, inv.nr. 461, fol. 19 r en 51 r; Jensma 1984; Benschop 1990, 6 en 8.
 39. Benschop 1990, 4; Stadsarchief I, inv.nr. 13, fol. 74, nr. 974.

Literatuur

- Baarsel, M. van, 1992: *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts veerhoofd. De Straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*, Hilversum.
- Balen, M., 1677: *Beschrijvinge van Dordrecht*, Dordrecht.
- Benschop, R. 1988: Het Huis Scharlaken (II), *Kwartaal & Teken van Dordrecht*, 14 (4), 2-5.
- Benschop, M.H., 1990: Het Stadhuis bij de Tolbrug, *Kwartaal & Teken van Dordrecht*, 16 (3), 3-8.

40. Baarsel, 1992, 125; Stadsarchief 1200-1252, inv.nr. 4, fol. 60.
41. Kruisheer 1997, nr. 2102.
42. Grolle 2005, 66.
43. Van Herwaarden 1996, 290.
44. Van Herwaarden 1997, 296.
45. Van Herwaarden 1996, 225-233 (o.a. register der reetrekken van circa 15 augustus 1419); Kort 1996, 4-17.
46. Dalen 1912, 241-244.
47. Dijkhof & Kruisheer 2005, nr. 2845; Stadsarchief inv. nr. 248, reg. 81; Dalen 1912, 249-250.
48. Kort 1996: akte uit de grafelijke leenkamer (LRK 302, fol. 26v) waarvan datum en jaartal (...-13..) onvolledig zijn.
49. Kort 1996 (Tolloisen 14-8-1316).
50. Nationaal Archief, Archief van de Graven van Holland, 1611, 21; Baarsel 1992, 42.
51. Riemsdijk 1908, 13-15.
52. Balen 1677, 278.
53. Voor alle leenmannen: Nationaal Archief, archief 3.01.01, Graven van Holland, inv.nrs. 228, 230, 713, 714, 716, 717, 719, 725, 727, 729 en 780 en Archief 3.01.52, inv.nrs. 49 en 115.
54. Op deze latere grafelijke herberg zal hier niet verder worden ingegaan omdat hierover recent is gepubliceerd, onder andere in Westerheem: Dorst 2011a; Dorst 2011b.
55. Burgers 1995, 22 en 24 (Stadsrekeningen, uitgaven 1284-85, vel 18-25, vel 20-3 en vel 30-4).
56. Henderikx 1977, 17 en Van Herwaarden 1996, 31. In mei 1246 zegelde een custos of bewaarder van de minderbroeders in Holland een grafelijke oorkonde. Dit zou wijzen op de aanwezigheid van een minderbroederklooster in Dordrecht.
57. Koch 1970, 733.
58. Er is (nog) geen eindpublicatie van het onderzoek beschikbaar; wel zijn er deelrapportages verschenen van het skeletonderzoek en het grafkelderonderzoek. Maat 1995 en Lempke 2009
59. Kruisheer 1992, 1580: “begghinis in Durdregt cinque libras”.
60. Wall 1770, 162.
61. Burgers 1995, 25 (eerste melding in Stadsrekeningen 1284-85, uitgaven, vel 20-18).
62. Duinen 2011, 58.
63. Van den Bergh, De Fremery & Obreen 1937, supplement nr. 237.
64. Dit onderzoek is niet gepubliceerd. Er zijn enkele foto's bekend en de aangetroffen funderingen zijn voor zover bekend in situ behouden.

- Bergh, L.Ph.C. van den, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, 1866-1873, Amsterdam-Den Haag.
- Bergh, L.Ph.C. van den, J. de Fremery & H.G.A. Obreen, 1937: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche Huis* (1299), 's-Gravenhage (tweede verbeterde en vermeerderde uitgave).
- Boer, D.E.H. de, & E.H.P. Cordfunke, 2010: *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld* (880-1580), Zutphen.
- Boeijinga, M., 1987: *De stadszegels van Dordrecht. Een kunsthistorische benadering*, Utrecht (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 1993: *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland 1389-1433*, Hilversum (Hollandse Studiën 29).
- Burgers, J.W.J., & E.C. Dijkhof, 1995: *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287*, Hilversum.
- Dalen, J.L. van, 1912: Oorkonden en regesten betreffende de stad Dordrecht en hare naaste omgeving tijdens het grafelijke huis van Holland, 1006-1299, Dordrecht, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33, 115-278.
- Dijkhof, E.C., & J.G. Kruisheer (eds.), 2005: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 5. 1291 tot 1299*, Den Haag.
- Dorst, M.C., 2011a: *Graven naar de graaf... Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse, grafelijke leen Leeuwenburg/Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244, gemeente Dordrecht*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 5).
- Dorst, M.C., 2011b: Rijke stinkers. Over de herkenbaarheid van een hogere (materiële) welstand in de laatmiddeleeuwse afvalcomplexen van het grafelijk leen Leeuwenburg/Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244 in Dordrecht, *Westerheem* 60 (5), 236-250.
- Dorst, M.C., & A.V.A.J. Bosman, 2013: *Gemeente Dordrecht, plangebied Gezondheidspark, deellocaties Amnesty Internationalweg 7-9 en Karel Lotsyweg 21. Een archeologisch onderzoek*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 17).
- Dozy, Ch.M., 1891: *De oudste stadrekeningen van Dordrecht 1284-1424*, 's-Gravenhage.
- Dozy, Ch.M. 1893: Stadsrekeningen van Dordrecht, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 14, 's-Gravenhage, 94-113.
- Duinen, H.A. van, 2011: *Een Augustijnenklooster van aanzien. Conventus sancti Augustini Dordracensis 1275-1572*, Dordrecht (Jaarboek 2010 Historische Vereniging Oud-Dordrecht).
- Gouthoeven, W. van, 1620: *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Wtrecht, van nieu oversien, vermeerdert*, Dordrecht.
- Grolle, J.J., 2005: Floris V op de penning. Vormgeving en imitatie van Hollandse munten met het portret van graaf Floris V, in: E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij (red.), *Van solidus tot euro. Geld in Nederland in economisch-historisch en politiek perspectief*, Hilversum, 55-73.
- Gumbert-Hiepp, M., J. P. Gumbert & J.W.J. Burgers, 2007: *Annalen van Egmond. De Annales Egmondenses en het Chronicon Egmondanum*, Hilversum.
- Heijningen, E. van, 2006: De huizen Roodenburch en Henegouwen (2), *Oud Dordrecht* 24 (2), 33-46.
- Henderikx, P.A., 1977: *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijke leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen*, Dordrecht (Hollandse Studiën 10).
- Herwaarden, J. van, D. de Boer, F. van Kan & G. Verhoeven, 1996: *De geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum.
- Jensma, Th.W., 1984: Van Lakenhal tot Stadhuis, *Kwartaal & Teken van Dordrecht*, 10 (4), 7-28.
- Kort, J.C., 1996: Repertorium op de grafelijke lenen in de grote Zuidhollandse Waard 1276-1650, *Ons Voorgeslacht* 51, 213-246, 278-319, 520.
- Koch, A.C.F. (ed.), 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 1. Eind van de 7e eeuw tot 1222*, 's-Gravenhage.
- Kruisheer, J.G., 1971: *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, 's-Gravenhage-Haarlem (Hollandse Studiën 2).
- Kruisheer, J.G. (ed.), 1986: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 2. 1222 tot 1256*, Assen en Maastricht.
- Kruisheer, J.G. (ed.), 1992: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 3. 1256 tot 1278*, Assen en Maastricht.
- Kruisheer, J.G. (ed.), 1997: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. 4. 1278 tot 1291*, Assen.
- Lempke, I., 2009: *Voorspraak in Dordtse kelders. (Beschilderde) grafkelders in het Minderbroedersklooster in Dordrecht ca. 1248-1572*, Amsterdam (masterscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Maat, G.J.R., R.W. Mastwijk & H. Sarfatij, 1998: *Een fysisch anthropologisch onderzoek van begravenen bij het Minderbroedersklooster te Dordrecht, circa 1275-1572 AD*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 67).
- Muller Fz., S., 1892: *Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht*, Den Haag.
- Niermeyer, J.F., 1968: *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied, eerste deel: 1104-1399*, Den Haag.
- Riemsdijk, Th. van, 1908: *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland en het Henegouwsche en Beversche Huis*, 's-Gravenhage
- Sarfatij, H., 1994: Het huis Scharlaken te Dordrecht. De oudste lakenhal van de stad, vervolgens woonhuis en Waag (13e-16e eeuw). Archeologie en geschiedenis van een opmerkelijk huis, *Berichten KNOB*, 93 (2), 41-52.

- Sarfatij, H., 1996: Hollands eerste stad in archeologisch perspectief. Dordrecht in de tweede helft van de dertiende eeuw, in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke & H. Sarfatij, *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw*, Utrecht, 108-124.
- Sarfatij, H., 2006: *Dordracum excavatum. Opgravingen in Dordrecht, archeologie van een deltastad*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Smit, J.G., 1997: *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Tweede deel: rekeningen van de Hollandse tollers, 1422-1534*, Den Haag.
- Stades-Vischer, M.E., 1983: *Het Stadhuis te Dordrecht*, Dordrecht.
- Stades-Vischer, M.E., 1984: Hoe oud is het stadhuis? *Kwartaal & Teken van Dordrecht*, 10 (4), 1-6
- Wall, P.H. van de, 1770: *Handvesten, privilegiën, vrijheden, voorregten, octrooijen en costumen; midsgaders sententiën, verbonden, overeenkomsten en andere voorname handelingen der stad Dordrecht: beginnende met de oudste brieven, en eindigende met de graaflijke regeering uit het huis van Henegouwen*, 1, Dordrecht.